

National textbooks for primary schools in Azerbaijan and the history of the creation of children's literature

Lamia Hajimuradova

Senior Lecturer in General Pedagogical department
of Ganja State University,

Doctor of Philosophy in Pedagogy. Azerbaijan.

E-mail: lamie.7530@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8169-8513>

Abstract. The article gives a brief overview of the history of the creation of national textbooks and children's literature for primary schools in Azerbaijan. It is noted that the history of textbooks in the native language in Azerbaijan dates back to the XVII century. (Ş. Tabrizi, S. Shirazi, etc.) They took the initiative to write textbooks using the experience of European and Russian schools. The first such textbook was A. O. Chernyayevsky's textbook «Vatan dili». Later, books by A. Shaig, G. Rashad, U. Hajibeyov, M. Gamarlinski, M. Narimanbekov and others were published. At the end of the article, the author concludes that the number of writers and poets working in the field of children's literature increased in the early twentieth century, and the success of these years had a strong impact on the further development of children's literature.

Keywords: primary school, textbook, children's literature, national school, history of education.

To cite this article: Hajimuradova L, (2021) National textbooks for primary schools in Azerbaijan and the history of the creation of children's literature. *Journal of Preschool and Primary Education*, V. 234, Issue I, pp. 87-97.

Article history: Received – 07.02.2021; Accepted – 18.02.2021.

Azərbaycanda ibtidai məktəblər üçün milli dərsliklərin və uşaq ədəbiyyatının yaradılması tarixindən

Lamiə Hacımuradova

Gəncə Dövlət Universitetinin Ümumi pedaqogika kafedrasının baş müəllimi, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru. Azərbaycan.

E-mail: lamie.7530@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8169-8513>

Annotasiya. Məqalədə Azərbaycanda ibtidai məktəblər üçün milli dərsliklərin və uşaq ədəbiyyatının yaradılması tarixinə qısa bir səyahət edilir. Qeyd olunur ki, Azərbaycanda ana dilində yaranan dərsliklərin tarixi XVII əsrdən başlayır. (Ş. Təbrizi, S. Şirazi və b.) XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ibtidai məktəblər üçün dərslik və uşaq ədəbiyyatı nümunələri yaratmaq məsələsi maarifçilərimizi ciddi düşündürmüşdür. Onlar Avropa və Rusiya məktəblərinin təcrübəsindən istifadə edərək, dərsliklər yazmağa təşəbbüs göstərmişlər. İlk belə dərslik “Vətən dili” dərsliyi (A. O. Çemyayevski) olmuşdur. Sonralar A. Şaiqın, Q. Rəşadın, Ü. Hacıbəyovun, M. Qəmərinski, M. Nərimanbəyov və başqalarının dərslikləri nəşr olunmuşdur. Məqalənin sonunda müəllif bu nəticəyə gəlir ki, XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatı sahəsində fəaliyyət göstərən yazıçıların, şairlərin sayı artırdı və bu illərdə qazanılan uğurlar uşaq ədəbiyyatının sonrakı inkişafına güclü təsir göstərmişdir.

Açar sözlər: ibtidai məktəb, dərslik, uşaq ədəbiyyatı, milli məktəb, təhsil tarixi.

Məqaləyə istinad: Hacımuradova L. (2021) Azərbaycanda ibtidai məktəblər üçün milli dərsliklərin və uşaq ədəbiyyatının yaradılması tarixindən. «Məktəbəqədər və ibtidai təhsil», № 1 (234), səh. 87-97.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 07.02.2021; qəbul edilib – 18.02.2021.

Giriş / Introduction

Məlumdur ki, dərslək təlim prosesində istifadə olunan əsas vasitələrdən biridir və müasir dövrdə dərsliyə yeni yanaşmalar özünü göstərir. Klassik təyinatından fərqli olaraq, indi dərslək yeganə bilik mənbəyi hesab olunmur. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı məlumat mənbələrinin sayının xeyli artmasına səbəb olmuşdur. Müasir dövrdə dərsliyin funksiyası şagirdlərə yalnız qaydaları, anlayışları, tərifləri əzbərlətdirməkdən ibarət deyil, eyni zamanda, müstəqil düşüncə, tədqiqatçılıq, yaradıcılıq vərdişləri aşılamaq, onlarda tənqidi tərəkürü inkişaf etdirməkdir. Müasir dərsləklər tətbiqi xarakter daşmalı, inteqrativ xüsusiyyətlərə malik olmalı, elmi, pedaqoji, psixoloji meyarlar əsasında tərtib olunmalıdır.

Araşdırmalar göstərir ki, eramızın III əsrindən başlayaraq, Azərbaycanda ilkin savad təlimi verən ayrı-ayrı məktəblər mövcud olmuş və belə məktəblər XIX əsrə qədər öz fəaliyyətini davam etdirmişdir. Həmin təhsil ocaqlarında bir sıra elmi və bədii əlyazmalardan dərslək qismində (təlim materialı kimi) istifadə olunmuşdur.

Azərbaycanda ana dilində yaranan dərsləklərin tarixi XVII əsrdən başlayır. Belə ki, XVII əsrdə yaşamış Saib Təbrizinin ana dilində yazdığı kitabdan uzun müddət məktəblərdə dərslək kimi istifadə edilmişdir. Sonrakı dövrlərdə Azərbaycanın məktəb və mədrəsələrində Sədi Şirazinin «Gülüstan» və «Bustan» əsərləri, Füzulinin divanı, «Tarixi-Nadir» «Cameyi-Abbas» və başqa kitablar dərslək və dərslək vəsaitləri kimi istifadə olunmuşdur. Həmin kitablar şagirdlərin yaş və bilik səviyyələrinə uyğun olmasa da, milli dərslək yaradıcılığımızda ilk nümunələr kimi qiymətlidir.

Əsas hissə / Main Part

Dövrün tələblərinə cavab verən məktəbi, yüksək ixtisaslı müəllimi, keyfiyyətli milli dərsləkləri olan millətlər həmişə tərəqqinin önündə gediblər. Milli dərslək, xüsusilə əlifba kitablarının yazılması həmişə pedaqoji fikir klassiklərini ciddi narahat etmişdir. Təsədüfi deyil ki, məşhur çex pedaqoqu Y. A. Komenski, rus pedaqoji fikrinin görkəmli nümayəndələri L. N. Tolstoy, K. D. Uşinski əlifba kitabları yazmış, hələ həyatda ikən özlərinə mənəvi abidə ucaltmışlar. Dərsləklərə böyük əhəmiyyət verən L. Tolstoy əlifba kitabını yazdıqdan sonra rahat ölə biləcəyini söyləmiş və bu kitabı ölümündən sonra özü üçün ən böyük abidə hesab etmişdir. Əgər Y. A. Komenskinin 90 cildlik əsərlərindən yalnız biri – «Real aləm şəkillərdə» dərsliyi bizə gəlib çatsaydı, o, yenə də dahi kimi dünyada məşhur olardı. Rus elmi pedaqogikasının atası K. D. Uşinskiyə də daha çox məşhurluq gətirən onun ibtidai sinif dərsləkləridir. «Vətən dili» (1861) I–II siniflər üçün, «Uşaq aləmi» isə III–IV siniflər üçün yazılmışdır. «Vətən dili» kitabı 50 il

müddətində 146 dəfə nəşr edilmişdir [Rüstəmov F. Bakı, 2010].

XIX əsrin əvvəllərindən 1917-ci ilə kimi Azərbaycanda bir sıra dərslik və dərs vəsaitləri nəşr olunmuşdur. XIX əsrin sonlarında Azərbaycan dilinin dövlət məktəblərinin tədris planına qismən daxil olunması, bu dilin öyrənilməsinin zəruriliyi ana dilində bir sıra dərslik və dərs vəsaitlərinin yaranması ilə nəticələndi. Əsasən, digər millətlərdən olan şagirdlərin bu dili öyrənmələri üçün nəzərdə tutulan həmin tədris vəsaitlərinin tərtibi ana dilində yeni üsulla dərslik yaratmağın birinci mərhələsini təşkil edir.

XIX əsrin 80-ci illərində xalq məktəblərinin yaranması ilə əlaqədar ana dilində dərsliklərin yaradılmasının ikinci mərhələsi başlandı. Həm də bu dövrdə yaradılan dərsliklər bilavasitə azərbaycanlılar üçün nəzərdə tutulmuşdu. Həmin dərslikləri iki qismə bölmək olar.

Birinci qisim dərsliklərlə rus məktəblərində təhsil alan şagirdlər Azərbaycan dilini öyrənirdilər, məsələn, M. Kazımbəyin «Türk-tatar dilinin qrammatikası», Mirzə Şəfi Vazeh və İvan Qriqoryevin «Kitabi-türki», Əbdülhəsən bəy Vəzirovun «Samouçitel tatarskoqo yazıka», Ü. Hacıbəyovun «Türki-rusi», «Rusi-türki lüğəti» belə kitablardan idi.

İkinci qisim dərslikləri də 2 hissəyə bölmək olar. Onların bəziləri müxtəlif məktəblər açan müəllimlər tərəfindən hazırlanmışdı. Bu dərsliklər həmin məktəblərdə istifadə olunsada, təsdiqini tapmayan dərsliklər idi. Digərləri isə dövrün ziyalıları tərəfindən yüksək qiymətləndirilən, dəfələrlə yenidən nəşr olunan dərsliklər idi. Belələrindən A. O. Çernyayevskinin «Vətən dili» və S. Vəlibəyovla birlikdə yazdığı «Vətən dili»nin II hissəsi, R. Əfəndiyevin «Uşaq bağçası», «Bəsürətül-ətfal», M. Mahmudbəyovun bir neçə müəlliflə birlikdə yazdığı «Türk əlifbası və ilk qiraət», «İkinci il», «Üçüncü il», «İmlamız», A. Şaiqin «Uşaq gözlüyü» və s. kitabları idi. Bunlardan əlavə, S. Ə. Şirvani, S. Ünsizadə, M. M. Əfşar, M. T. Sidqi, M. M. Nəvvab və başqaları tərəfindən də müntəxəbatlar, dərs vəsaiti, lüğət tipli mətnlər məcmuəsi, qrammatika kitabı, əxlaq dərslisi, çalışmalar toplusu, nəsihətnamələr və s. şəkildə kitablar tərtib olunmuşdu. Bununla da dərslik yaratmaq və uşaq ədəbiyyatının inkişafı sahəsində yeni bir ənənənin əsası qoyulmuşdu.

Şərqdə səs (sövti) üsulu ilə yazılmış ilk dərslinin müəllifi A. O. Çernyayevskidir. F. Köçərli görkəmli maarif xadiminin vəfatının ildönümü münasibəti ilə yazdığı məqalədə həmkarını belə səciyyələndirirdi: «Zaqafqaziya müsəlmanları mərhum Çernyayevskinin simasında son dərəcə faydalı bir maarif xadimi itirdilər. O, «Vətən dili» dərslisinin I hissəsini 1882-ci ildə, II hissəsini isə S. Vəlibəyovla birlikdə 1888-ci ildə nəşr etdirmişdir. «Vətən dili» dərslisi ana dilində səs üsulu ilə yazılan ilk dərslik olmaqla yanaşı, bu sahədə yeni bir təcrübənin əsasını qoydu. Bu dərslik uzun müddət azərbaycanlı balalarına yazdığı və oxumağı öyrədən yeganə mənbə oldu. Onun təsiri ilə sonralar yeni dərsliklər yarandı. F. Köçərli «Vətən dili» dərslisi ilə əlaqədar yazırdı: «Bizim əqidəmizə görə, K. D. Uşinskinin «Rodnoye slovo» («Ana dili») dərslisi rus məktəbləri

üçün hansı əhəmiyyətə malikdirsə, A. O. Çernyayevskinin «Vətən dili» dərsliyi də azərbaycanlılar üçün eyni əhəmiyyətə malikdir. O, gözəl pedaqoq idi. Sadə xalqın və uşaqların danışdığı Azərbaycan dilini yaxşı bilirdi. Azərbaycan xalq məsələlərini heç kəs öz danışığında onun qədər yerli-yerində işlətmirdi. Ana dilində savad öyrətmək üçün öz dərsliyini tərtib edərkən, o, bir pedaqoq kimi, yararlı materiallar seçməyi və bu materialı canlı uşaq dilində düzəldib təqdim etməyi bacarmışdır» [Köçərli F. Bakı, 1963]. A. O. Çernyayevskinin «Vətən dili» dərsliyi haqqında prof. A. Abdullayev, akademik H. Əhmədov, prof. F. Seyidov, dos. Z. Mehdizadə və başqaları da kifayət qədər ətraflı yazmışlar. Həmin fikirləri təkrar etmədən, «Vətən dili» dərsliyinin ilkinliyi, özəlliyi, məzmunu, pedaqoji fikir tarixində və dərslək yaradıcılığında yeri üzərində qısaca dayanmaq istərdim. Bu dərslək hərf-heca üsuluna böyük zərbə olmaqla, orta əsr təlim üsullarının buxovunu qırdı, Azərbaycanda köhnə üsulla tədris aparan məktəblərə qarşı mübarizənin əsasını qoydu.

A. O. Çernyayevski «Vətən dili» dərsliyini yazarkən nə qədər orijinal və müstəqil olmağa çalışmışdısa da, K. D. Uşinskinin təsirindən qurtara bilməmişdi. Müəllifin özü də bu təsiri etiraf edərək, «Vətən dili»nin girişində yazırdı ki, bu dərslək K. D. Uşinskinin «Rodnoye slovo» kitabına oxşar şəkildə tərtib edilmiş və buraya daxil olan mətnlərin çoxu həmin dərsliyin II hissəsindən götürülmüşdür. K. D. Uşinskinin xəlqilik ideyasını əsas götürən A. O. Çernyayevski «Vətən dili» kitabını sadə və təmiz Azərbaycan dilində yazaraq, ərəb, türk və fars dillərinin təsirindən uzaqlaşdırdı. A. O. Çernyayevski də, K. D. Uşinski kimi, «Vətən dili» dərsliyini iki hissədə yazdı. Birinci hissədə rəsm, rəsmxət və çap hərflərini öyrətmək üçün əlliyə yaxın sxem, ikinci hissədə isə oxu materialları verildirdi. O, oxu materiallarına tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olan Abdulla Şaiq Talıbzadənin «Layla», Azərbaycan ədəbiyyatından götürülmüş «Çoban və tülkü», «İki dost», «Yaz», «Şir və adam», «Novruz», «Bülbül və qarışqa», «İlan və dəli» kimi sadə xalq dilində yazılmış parçaları daxil etmişdi. Dərsliyə tapmacalar, atalar sözləri, şeirlər də daxil edilmişdi.

Dərsliyə daxil edilən imla və inşa qaydaları, əsasən, prof. M. Kazımbəyin «Azərbaycan dilinin qrammatikası» kitabından götürülmüşdü. Akademik H. Əhmədov dərsliyi təhlil edərək yazırdı: «Kitaba daxil edilən oxu mətnləri şagirdlərin yaş və bilik xüsusiyyətlərinə müvafiq olub, məzmunu, əsasən, ictimai həyatdan, xalqın və məktəblilərin məişətindən alınmışdır». F. Köçərli «Vətən dili»nin hər iki hissəsini təhlil edərək belə qənaətə gəlmişdi ki, A. O. Çernyayevski və S. Vəlibəyovun kitabı və zəhməti sayəsində azərbaycanlılarda da pedaqoji iş elmi zəmində aparılmağa başlanmışdır [Köçərli F. Bakı, 1963].

«Vətən dili» dərsliyinin təsiri ilə R. Əfəndiyev «Uşaq bağçası», «Bəsirətül-ətfal» dərsləklərini yazdı. Rəşid bəy üçün dövrün tələblərinə uyğun yeni dərsləklər yazmaq o qədər də çətin deyildi. Belə ki, o, «Vətən dili» dərsliyinin hazırlanmasında müəllif kimi iştirak etmiş, sonralar isə ondan bir müəllim

kimi bəhrələnmişdi. R. Əfəndiyev «Uşaq bağçası» kitabında yenilik edərək, 32 hərfdən 8-ni atmış, 24-nü saxlamışdı. Kitabda 24 hərfin hər birinə aid dərslər nümunəsi vermişdi. Dərslər uşaqların yaş və bilik səviyyələrinə uyğun tərtib olunmuşdu. O, dərslərə təlimlə yanaşı, tərbiyəvi xarakterli xeyli mətn daxil etmişdi. Bu mətnlərin bir qismi onun özü tərəfindən tərtib edilmiş, digərləri isə rus klassiklərinin əsərlərindən tərcümə olunmuşdu. Bu mətnlərdə yüksək əxlaqi keyfiyyətlər – doğruluq, təvazökarlıq, namuslu, səmimi, saf olmaq, yoldaşa ehtiram göstərmək kimi keyfiyyətlər tərənnüm olunurdu.

Az sonra R. Əfəndiyev uşaqlar üçün yeni bir dərslər yazdı. 1901-ci ildə Bakıda onun «Bəsirətül-ətfal» kitabı nəşr edildi. «Bəsirətül-ətfal» 226 səhifədən ibarət idi. 156 səhifə qiraət üçün kiçik mətnlərdən, mənzum parçalardan, qalanları isə üslubiyyət və orfoqrafiyaya dair materiallardan ibarət idi. Zaqafqaziyada şöhrət qazanmış bu kitab böyük tirajla çap olunmuşdu. Bu dərslərdə də uşaqları düzlüyə, doğruluğa, əməyə, təvazökarlığa, xeyirxah və səmimi olmağa sövq edən çoxsaylı tərbiyəvi mətnlər verilmişdi. Rəşid bəyin dərslələri ana dilində dərslər yaradılması sahəsində irəliyə doğru atılmış bir addım oldu.

Yeni səs (sövti) üsulu ilə dərslər yaratmaq ideyası Zaqafqaziyada geniş yayıldı. Beləliklə, bu sahədə yeni bir ənənə formalaşdı, yeni müəlliflər nəslə yetişdi. Dərslər problemi Azərbaycan müəllimlərinin qurultayında geniş müzakirə olundu [Rüstəmov F. Bakı, 2006]. Qurultayda mövcud dərslərlərin təlimə yararlılığını müəyyənləşdirmək və yenilərini yaratmaq məqsədi ilə xüsusi komissiya yaradıldı. Az sonra qurultayın məramnaməsinin tələblərinə uyğun olaraq, yeni dərslər yazıldı və nəşr edildi. M. Mahmudbəyov 1907-ci ildə Bakıda «Türk əlifbası və ilk qiraət» adlı dərslər vəsaiti nəşr etdirdi. Həmin dərsləri geniş təhlil edən dos. B. Nəsirov yazırdı: «Dərslər tərtib edilərkən K. D. Uşinskiyin ideyalarından yaradıcılıqla istifadə edilmiş, ana dilində yazılmış özündən əvvəlki dərslərdə mövcud olan qüsurlar təkrar edilməmişdir. Sözlün əsl mənasında, dövrün tələblərinə cavab verən səmimi bir dərslərdir» [Nəsirov B. Bakı, 2010]. Həmin dərslər 1923-cü ilə qədər 16 dəfə nəşr edildi. Dərsləri özündən əvvəlkilərdən fərqləndirən xüsusiyyətlər aşağıdakılar idi:

- 1) uşaqların yaş və anlama səviyyələrinə uyğun yazılması;
- 2) sadə ana dilində yazılması;
- 3) hərflərin əlifba sırası ilə, çətinlik dərəcəsinə görə düzülməsi;
- 4) hərflərin mənimsədilməsi məqsədi ilə münasib sözlərin seçilməsi;
- 5) yeni öyrədilən hərfin həm sözlün əvvəlində, həm ortasında, həm də axırında işlədilməsi;
- 6) hər hərfə aid geniş formatlı şəkillərin olması;
- 7) hərflərin şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq iri şriftlə yazılması və s.

Bir il sonra M. Mahmudbəyov, S. Əbdürrəhmanbəyadə, S. S. Axundov, F. Ağazadə, A. Şaiq və A. Əfəndiyevin «İkinci il» dərsləri meydana gəldi. Həmin

dərsləklər həm pedaqoji, həm də didaktik və metodik cəhətdən yeni tələblərə cavab verirdi. Mətnlərin dilinin sadəliyi, aydınlığı, bədiiliyi, dolğun məzmununa malik olması, materialların metodik cəhətdən seçimi, uşaqlara veriləcək biliklərin onların yaş və anlaq səviyyələrinə uyğun olması, uşaqlarda bədii zövq tərbiyə etməsi, cəlbedici olması onların əsas məziyyətləri idi. Bu dərsləklərin yazılması və nəşri «Necat» xeyriyyə cəmiyyətinin bilavasitə təşəbbüsü və yardımı ilə həyata keçirilmişdi. Bunun ardınca, 1909-cu ildə M. Mahmudbəyov Abbas Səhhətlə birlikdə «Üçüncü il» dərsliyini nəşr etdirdi. «Üçüncü il» dərsliyi yüksək elmi-metodik səviyyədə və uşaqların anlama biləcəyi doğma ana dilində yazılmışdı. Dərslək proqramın tələblərinə müvafiq hazırlanmışdı. Burada materiallar sistemli və ardıcıl şəkildə yerləşdirilmişdi. Mətnlər şagirdlərdə düzlük, doğruluq, yoldaşlıq, dostluq, intizamlılıq, təşkilatçılıq, əqidəlilik, möhkəm xarakter, valideynlərə məhəbbət, böyüklərə hörmət, nəzakətlik, mədəni olmaq, fəallıq, təşəbbüskarlıq kimi yüksək əxlaqi keyfiyyətlər formalaşdırmağa xidmət edirdi. Real həyat hadisələri, şagirdləri maraqlandıran məsələlər mətnlərin əsas məzmununu təşkil edirdi.

«İkinci il» dərsliyində də didaktik prinsiplərin bütün tələbləri gözlənilmişdi. Təlimdə şüurluluq, müstəqillik, əyanilik, sistemlilik və ardıcılıq, asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə, məlumdan məchula prinsiplərinin gözlənilməsi dərsliyin yalnız quruluşuna deyil, şagirdlərdə fakt və hadisələr haqqında bütöv təsəvvür yaratmaqla, təlim materiallarının dərinədən mənimsənilməsinə də marağı artırırdı. Buna baxmayaraq, «İkinci il» dərsliyi ciddi tənqid obyektinə çevrildi [Hüseynzadə Ə. Bakı, 1909]. Tənqidi yazılara baxmayaraq, görkəmli maarifpərvərlər C. Məmmədquluzadə [Məmmədquluzadə C., 1909], S. S. Axundov, Ü. Hacıbəyov [Hacıbəyov Ü. 1985], Ömər Faiq Nəmanzadə və başqaları «İkinci il» dərsliyi ilə bağlı mətbuatda maraqlı yazılarla çıxış edərək, onun müasir tələblər əsasında yazıldığını və K. D. Uşinskiyin ideyalarına əsaslandırıldığını bildirdilər. Bu dərslək 1908-1925-ci illərdə dəfələrlə nəşr edilmiş, şagirdlərin savad təliminə, yazı və oxu mədəniyyətinə yiyələnmələrində böyük rol oynamışdır. Dərsliyi geniş təhlil edən B. Nəsirov yazır: «İkinci il» dərsliyinin meydana çıxması pedaqoji aləmdə yeni hadisə idi. Burada milli kolorit, Azərbaycan xalqının həyatı, adət və ənənələri, düşüncələri öz əksini tapmışdır. Bu dərsləklə tərbiyələnen gənc nəsil məhz həmin zəmində böyüməli idi. Dərsləkdə Azərbaycanın maarif xadimləri öz məharətlərini, pedaqoji ustalıqlarını, ana dilimizi, onun qrammatik qaydalarını olduğu kimi əks etdirmişdilər. İstedadlı Azərbaycan pedaqoqları K. D. Uşinski ənənələrini ləyaqətlə davam etdirərək, onları Azərbaycan şəraitinə yaradıcılıqla, elmi əsaslarla tətbiq etdilər. «İkinci il» vətən balaları üçün, vətənə xeyir vermək üçün yazılmış bir dərslək idi» [Nəsirov B. Bakı, 2010].

XX əsrin əvvəllərində dərslək yaradıcılığında «Yeni məktəb» dərsliyinin mühüm yeri var idi. Bu dərslək «İkinci il»dən sonra müsəlman məktəblərində

tədrisi zəruri olan yeganə kitab olub, Azərbaycan dilinin təlimində üçüncü ilə məxsus qiraət kitabı idi. Azərbaycan maarifpərvərləri dərsləyin meydana gəlməsini hüsn-rəğbətlə qarşılamaş, onu dəyərləndirmiş, təkmilləşdirilməsi üçün tənqidi qeydlər də söyləmişdilər. Dərslək haqqında C. Məmmədquluzadə, Ü. Hacıbəyov maraqlı fikirlər söyləmiş, onun müsbət məziyyətləri ilə yanaşı, öz tənqidi fikirlərini də bildirmişlər. Sonrakı nəşrlərdə dərslək psixoloji-pedaqoji, didaktik-metodik cəhətdən təkmilləşdirilmişdir. Dərsləyi geniş təhlil edən İ. İsayev yazır: ««Yeni məktəb» dərsləyinin müəllifləri böyük rus pedaqoqu K. D. Uşinskinin pedaqoji irsinə, başlıca olaraq, onun dərsləklərinə və bu dərsləklərlə əlaqədar yazmış olduğu metodik göstərişlərə yaxından bələd olmaları nəticəsində dərslək tərtibinin bəzi cəhətlərini də yaradıcı surətdə ondan əxz etməyə çalışmışlar. Pedaqoji prinsip etibarı ilə, orijinal bir dərslək olan «Yeni məktəb»in didaktik cəhətdən K. D. Uşinskinin «Uşaq aləmi» dərsləyinə yaxınlığı hiss olunur [İsayev İ. Bakı, 2001].

Sonralar da Qori seminariyasının məzunlarından S. S. Axundov, F. Ağazadə, Ə. Əfəndizadə «Əlifba dərsləyi», N. Nərimanov «Samouçitel tatarskoqo yazıka dlya russkix», «Türk – Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi», «Samouçitel russkoqo yazıka», Ü. Hacıbəyov «Türk-rusi» və «Rusi-türk» lüğəti, F. Ağazadə, S. S. Axundov, M. M. Məhəmmədzadə ilə birlikdə «Yeni türk əlifbası», F. Ağazadə «İşçinin ikinci kitabı», «Şəkillərdə hərflər» metodik vəsaitlərini yazmışlar.

Azərbaycan maarifinin tarixinə diqqətlə nəzər saldıqda görürük ki, uşaqlar üçün dərslək və vəsaitlərin əksər qismi Qori seminariyasının məzunları tərəfindən yazılmışdır. Dərslək yazmaq üçün uşaq ruhunun mühəndisi olmaq, həyatı, xüsusilə xalq həyatını, xalq dilini gözəl bilmək lazım idi. Bu keyfiyyətləri isə seminariya öz tələbələrində tərbiyə edə bilmişdi. Qori seminariyasının keçmiş məzunları ancaq dərsləklər yazmaqla kifayətlənməmişlər. Onlar dərsləklərə verilən tələbləri də müəyyənləşdirməyə çalışmışlar, məsələn, F. Köçərli 2 aprel, 1910-cu ildə «Zaqafqaziya» qəzetində cənab Şirvanskinin «Vətən dili» dərsləyinə verdiyi rəyi tənqid edərkən, dərsləklərin ideyaca yüksək səviyyədə olmasını, materialların diqqətlə seçilməsini, əyanilik, sistemlilik, ardıcılıq, yaşamüvafiqlik və s. prinsiplərin ciddi şəkildə gözlənilməsini, dərsləyin sadə, obrazlı, canlı dildə yazılmasını, ifadə, üslub aydınlığının olmasını tələb edirdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli dərsləklərin yaranmasına milli mətbu orqanların nəşri mühüm təsir göstərmişdir. Milli mətbuatın əsası hesab olunan «Əkinçi» qəzetindən (1875–1877) sonra bir neçə yeni mətbuat orqanı, o cümlədən, «Şərqi-rus» qəzeti yarandı. «Molla Nəsrəddin» (1906–1931), «Füyuzat» (1906–1907) jurnalları ilə ictimai fikir yüksək səviyyəyə çatdı. Pedaqoji hərəkatın inkişafını təmin edən pedaqoji mətbuat orqanları yarandı. Ə. Cəfərzadənin redaktorluğu ilə «Dəbistan» (1906 – 1908), M. Mahmudbəyovun redaktorluğu ilə «Rəhbər» (1906), Q. R. Mirzəzadə və Ə. T. Əfəndizadənin redaktorluğu ilə «Məktəb» (1911 – 1917)

jurnalları fəaliyyətə başladı. A. Şaiqin «Uşaq gözlüyü» (1910), «Gülşən-
ədəbiyyat» (1910), «Gülzar» (1912), Q. Rəşadın «Qafqaz coğrafiyası» (1910),
Ü. Hacıbəyovun «Hesab məsələləri» (1907), M. Qəmərinski, M. Nərimanbəyov
və başqalarının «Ana dili» (1907) və s. dərsləklər meydana gəldi.

Ü. Hacıbəyovun «Hesab məsələləri» kitabı üzərində xüsusi dayanmaq
istəyirəm. Dərslək haqqında M. Ə. Rəsulzadə «Tərəqqi» qəzetində yazırdı:
«Bütün rəsmi və qeyri-rəsmi olan məktəblərdə lisan dərindən sonra ikinci yer
tutan hesab dərsi böyük bir ehtiyacda idi. Uşaqlara bir dərslək maddəsi olmaq üçün
əvvəlinci dərəcədə lazım olan hesab məsələlərini cəmlənən bir kitab yox idi. Bu
yoxluq hər bir anda, hər saatda özünü bildirir, hiss etdirir idi. Mühərrirlərimizdən
müəllim Ü. Hacıbəyov cənablarının bu əsəri ibtidai məktəblərin birinci və ikinci
şöbələri şagirdlərindən ötrü lüzumlu bir dərslək kitabıdır» [“Ziya” qəzeti, 1880,
24 aprel, 8, 15 may]. M. Ə. Rəsulzadə kitabın müsbət cəhətlərini təqdir edir,
onu Komarovun kitabı ilə müqayisə edir, anlaşılıqlı dildə yazıldığını, misal və
məsələlərin cavablarının hamısının düzgün olduğunu bildirir və həmin kitabı
bütün Qafqaz ibtidai məktəbləri üçün tövsiyə edir.

Ana dilli ibtidai məktəblərin yaradılması nəticəsində ana dili dərsləkləri
ilə yanaşı, oxu materiallarına da ciddi ehtiyac yaranmışdı. Əsrlər boyu uşaqlar
üçün oxu materialı kimi istifadə olunan bir çox didaktik məzmunlu əsərlər
uşaqların mənəvi-psixoloji tələbatlarını ödəmirdi. Həmin əsərlərdə uşaqların
yaş və maraq dairələri nəzərə alınmamışdı. Uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin
yaradılması vacib problem kimi qarşıda dururdu. «Əkinçi» qəzetində qaldırılan
bu məsələ [“Əkinçi” (1875–1877), 1979] «Ziya» qəzetində də geniş müzakirə
olundu. H. Zərdabi, M. Şahtaxlı, M. Xəlilov, S. Vəlibəyov kimi ziyalılar
müzakirələrdə iştirak etdilər [“Ziya” qəzeti, 1880, 24 aprel, 8, 15 may]. «Kəş-
kül» qəzetində mütərəqqi ədəbi-pedaqoji fikrin yaradılmasını nəzərdə tutan
mütaliə kitablarının, uşaq ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətləri ətrafı şərh edilirdi.
XX əsrin əvvəllərində milli maarifçilərimizin bu sahədəki fəaliyyəti daha da
genişləndi. Ə. Kamalın «Füyuzati-qiraət» (1909), F. Ağzadənin «Ədəbiyyat
məcmuəsi» (1912), M. Mahmudbəyov və A. Səhhətin «Türk ədəbiyyatına ilk
qədəm» (1914), R. Əfəndizadənin «Türk qiraəti» (1918) dərsləklərindəki bədii
nümunələrin çoxu türk ədəbiyyatından götürüldüyündən, əsərlərin osmanlı
dilinə məxsus xüsusiyyətləri olduğu kimi saxlanılmışdı. Uşaqlar üçün əsl milli,
mənəvi sərvətin olmaması, kitab çatışmazlığı ziyalılar arasında ciddi narahatlıq
doğururdu. A. Sur, H. Zərdabi «Həyat» qəzetində, N. Nərimanov, Ə. Ələkbərov
«İrşad» qəzetində uşaqların yaş və psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğun ana dilində
kitabların yaradılmasının vacibliyi haqqında yazılar dərc etdirirdilər. «Molla
Nəsrəddin» jurnalı da bu mübarizədən kənar qalmadı. Yuxarıda qeyd etdiyimiz
kimi, həmin illərdə bir sıra dərsləklər yarandı. Dərsləklərdə verilmiş bədii mətnlər,
xüsusilə də uşaq poeziyası nümunələri uşaqların həyatına yeni bir ab-hava gətirdi.
Uşaq ədəbiyyatı yeni bir sahə kimi formalaşmağa başladı. Bu yeni istiqamətin

yanmasında A. Səhhət, A. Şaiq, M. Ə. Sabirin mühüm xidmətləri oldu. Azərbaycan maarifçiləri yaxşı bilirdilər ki, uşaqların mütaliəsini inkişaf etdirmək üçün yalnız dərsliklərlə kifayətlənmək mümkün deyil, qıraət materiallarına da ciddi ehtiyac var. Orta əsrlərdə Azərbaycanın məktəb və mədrəsələrində tədris olunan «Bustan», «Gülüstən», «Tarixi-Nadir», «Gülsüm nənə», «Cameyi-Abbas» və digər kitablar dövrün tələblərinə cavab vermirdi. Ona görə də yeni uşaq ədəbiyyatı nümunələri yaradılmağa başlandı. Bu nümunələr Azərbaycan folklorundan və klassik poeziyasından qidalanırdı. Bizim məqsədimiz o dövrdə yaranan uşaq ədəbiyyatı nümunələrini sistemli şəkildə araşdırmaq olmadığından, ümumi şəkildə qeyd etmək olar ki, bu əsərlər mövzu dairəsi, ideya məzmunu, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə özündən əvvəl yazılanlardan əsaslı şəkildə fərqlənirdi.

Beləliklə, Azərbaycanda uşaq ədəbiyyatı yeni dövrün, məktəb və maarif həyatının, məktəblərdə ana dili tədrisinin, ana dilində dünyəvi məktəblərin açılmasının zəruri tələbi, ədəbi-pedaqoji hərəkətin ehtiyacı kimi yaranmışdı.

Yeni yaradılan uşaq ədəbiyyatı nümunələrində məktəb və maarif ideyaları təbliğ olunur, uşaqlar elmə, təhsilə, zəhmətə dəvət olunur, mərhəmət və humanizm insanlığın əsas meyarları kimi göstərilir, əxlaqi keyfiyyətlər – xalqa, vətənə, təbiətə və əməyə məhəbbət, mənəvi-əxlaqi kamilliyə, insani davranışa çağırış motivləri üstünlük təşkil edirdi. Bu əsərlərdə ictimai və mənəvi əsarətin təsviri də real həyat hadisələri əsasında verilirdi.

Tədqiqatçıların fikrincə, Azərbaycan folkloru uşaq ədəbiyyatına geniş mənada qida vermiş, bir çox süjetləri, mövzuları, ideyaları, dil, təhkiyə və ifadə vasitələri, ritmik, metodik imkanları, üslubi xüsusiyyətləri və s. cəhətdən uşaq ədəbiyyatının inkişafında böyük rol oynamış, onun «qızıl beşiyi»nə çevrilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatı sahəsində fəaliyyət göstərən yazıçı və şairlərin sayı artır, A. Şaiq, A. Səhhət, M. Ə. Sabir, S. S. Axundov, S. M. Qənizadə və başqaları məhsuldar fəaliyyətləri ilə zəngin bədii-ədəbi nümunələr yaratmağa nail olurdular. Uşaq ədəbiyyatı isə müstəqil ədəbi yaradıcılıq sahəsi kimi özünü təsdiq edirdi. Bu illərdə qazanılan uğurlar uşaq ədəbiyyatının sonrakı inkişafına güclü təsir göstərirdi.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, məqalədə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində maarifçilərimiz tərəfindən hazırlanan milli dərsləklər və uşaqlar üçün ilk oxu materialları araşdırılıb, ibtidai məktəblər üçün milli dildə yaradılan tədris resurslarının vacibliyi əsaslandırılıb. Məqsəd milli dərslək yaratmaq sahəsindəki ilk təcrübələri ümumiləşdirmək və həmin dərsləklərin Azərbaycanda dərslək yaradıcılığına təsirini üzə çıxarmaqdan ibarət olub.

Tədqiqata XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində ibtidai məktəblər üçün milli maarifçilərimiz tərəfindən yazılan dərsləklər və ilk oxu kitabları cəlb olunub. Tədqiqat zamanı problemlə bağlı tədqiqatçılar tərəfindən indiyə kimi görülən işlər ümumiləşdirilib, dərsləklərlə bağlı arxiv sənədləri və ilk mənbələr öyrənilərək, tarixi-müqayisəli metodun köməyi ilə dəyərləndirilib. Məqalədə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ibtidai məktəblər üçün dərslək yaradıcılığı problemi kompleks şəkildə tədqiq olunub. Həmin dərsləklərin və oxu materiallarının sonrakı illərdə daha mükəmməl dərsləklərin yazılmasına təsiri əsaslandırılıb. İlk dərsləklər zəruri ehtiyaclardan yaransa da, məzmun və qayə baxımından mükəmməl hesab olunur və dövrün tələblərinə cavab verirdi.

Bu tədqiqat işi Azərbaycanda ibtidai məktəblərlə bağlı yazılmış dərsləklərin daha dərinədən və ətraflı araşdırılmasına, yeni nəsil dərsləklərin hazırlanmasına istiqamət verməklə yanaşı, həm də təhsil və pedaqoji fikir tariximizdə öz yerini tuta bilər.

Ədəbiyyat / References

1. "Əkinçi" (1875-1877). (1979). Bakı: "Azər məşr", 464 s.
2. Ələkbərov Ə. (1906). Ədəbiyyatımıza dair. "İrşad" qəzeti.
3. Hacıbəyov Ü. (1985). Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Yazıçı", 654 s.
4. Hüseynzadə Ə. (1909). Yazımız, dilimiz, "İkinci il"imiz. "Tərəqqi" qəzeti, № 31-32.
5. İsayev İ. (2001). Abbas Səhhət və xalq maarifi. Bakı: "Nurlan", 158 s.
6. Köçərli F. (1963). Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Azər məşr", 341 s.
7. Məmmədquluzadə C. (1909). Zəncir. "Molla Nəsrəddin", № 8.
8. Nəmanzadə Ö.F. (1909). Yazımız, dilimiz, "İkinci il"imiz. "Tərəqqi" qəzeti, № 41, 42, 47, 49, 52, 53, 55.
9. Nəsirov B. (2010). M.Mahmudbəyov və ibtidai təhsilin inkişafı. Bakı, ADPU, 104 s.
10. Rüstəmov F. (2006). Azərbaycan müəllimlərinin ilk qurultayı. Bakı. "Azərbaycan məktəbi", № 6, s.25-38.
11. Rüstəmov F. (2010). Pedaqogika tarixi. Bakı: "Elm və təhsil", 748 s.
12. "Ziya" qəzeti. (1880). 24 aprel, 8, 15 may.